

Gondolatok Tóth István *Pannoniai vallástörténetéről*

Tóth István: Pannoniai vallástörténet.

L'Harmattan, Budapest, 2015. 251 oldal.

Tóth István pannoniai vallástörténetének kézírata 2004 után keletkezett, formailag a szerző nagydoktori disszertációjának javított változata, az opponensi vélemények figyelembevételével.¹

2004 óta (sőt a nyugat-európai római régészetben és vallástörténetben már az 1990-es évektől kezdve) ugyan radikális változások történtek a római vallás, kultúra és vaskori előzményei, a romanizáció mint történelmi folyamat, vagy akár az úgynevezett keleti kultuszok, akár a korai kereszténység egyes jelenségeinek értelmezésében, Tóth István műve azonban számos szempontból ma is aktuális. Gondolatait, ötleteit, kreativitását nem vetette alá aktuális külföldi divatok, iskolák, „izmusok”, paradigmaváltó publikációgyárak,² befolyásos teoretikusok „kötelező” módszertani követelményrendszereinek. Mint ahogy Török László akadémikus kiváló nekrológiájában maga is megemlékezett róla, életében egyébként is érzéketlen volt minden hierarchiára.³ Ebben a vonatkozásban mindenféleképpen követendő példa a 21. század fiatal régész és vallástörténész generációi számára.⁴

¹ A javított kézirat, csakúgy, mint a bőséges illusztrációanyag sajtó alá rendezése, megjelentetése mindenekelőtt a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének, Fekete Mária, Csabai Zoltán és Szabó Ernő áldozatos munkájának érdeme, miközben köszönet illeti Szabó Ádám, Szabó András, Agócs Nándor és Neményi Réka szakmai segítségét is.

² Ezekhez hasznos áttekintés, jóllehet az ősrégészet perspektívájából: Meier–Tillesen 2014: 11–247, bőséges további irodalommal.

³ Török 2007: 203.

⁴ Negyedéves régészhallgató koromban rendszeresen jártam konzultálni Bónis Évához. Éva néni azonban egy idő múlva nyugtalanná vált: valami hiányzott belőlem, valami szellemi többlet. Mit tudok Pannonia vallási életéről, Iuppiter Dolichenusról, Mithrasról és a többiekről? Hallottam-e a Pécssett tanító Tóth Istvánról, olvasom-e a Specimina Novában a pécsiek cikkeit? Hamarosan kandidátusi védése lesz, okvetlenül menjek el, és hallgassam meg, mit mond, nagyon szeretne engem ott látni. Természetesen elmentem, inkább kíváncsiságból, mint meggyőződésből, meghallgattam Tóth Istvánt... Nem sokkal később jártam Harmatta János és Bollók János professzorok filológiai szemináriumaira, ahol nyugtázták régészet iránti vonzódásomat, de ott is szóba került az általuk is reklamált szellemi többlet: hol marad az olvasmányaim között Kádár Zoltán, Kerényi Károly és – ismét csak – Tóth István? Nélkülük nincs Magyarországon ókortudomány! Pár évvel később személyesen is találkoztam Tóth Istvánnal, az Aquincumi Múzeum egyik rendezvényén. Érdeklődve hallgatta, hogy antik görög–római kísértet-históriákkal foglalkozom, és – az ókortörténet forrásaiba és módszertanába fáradhatatlan kitartással bevezető tutorom, Németh György mellett – azon kevesek közé tartozott, akik láttak perspektívát ebben a témában. Néhány évvel később, 2004-ben már közös kutatási projektben találtam magam egykori kollégiumi társammal és latin szakos évfolyamtársammal, az antik asztronómiában és asztrológiában járatos László Leventével, valamint Tóth István foga-

I. FEJEZET: A HÁROM KÁRPÁT-MEDENCEI RÉGIÓ, ÉS AMI RAJTUK TÚLMUTAT

Tóth István vallástörténetének egyik többször is visszatérő, rögtön munkája első fejezetében felvázolt alapkonceptiója az, hogy a Kárpát-medence anyagi és szellemi kultúrájának meghatározó jelenségei a kora vaskorban és a római korban három földrajzi régióban különíthetők el. Az eraviscus és azalus *civitasok* népesége által lakott Északkelet-Pannonia, a noricum-i kapcsolatokat sejtető Nyugat-Pannonia a borostyánkőút zónájával, valamint egy egyértelműen balkáni kulturális kapcsolatrendszerrel rendelkező dél-dunántúli régió a Balatontól délre. A szerző jó érzékkel megírt érvelésének köszönhetően első olvasásra (de még másodikra) is meggyőzőnek tűnhet ez a felosztás, vannak azonban mindhárom régióban olyan lelettípusok és ábrázolások, amelyek – analógiák nyomán szépen kirajzolódó kapcsolatrendszerük alapján – makacsul ellenállnak mindenféle földrajzi alapon lehatárolt regionalitásnak. Tóth István régiói tehát kultúrtörténeti szempontból valóban fontosak, de az általa is hangsúlyozott félelmetes hegyek, mocsarak, éjjelenként riogató szellemlények baljós közelsége ellenére is átjárhatóak. Csak néhány példa: az úgynevezett Szárazd-regölyi kincsből jól ismert kerék alakú amulettek, csakúgy, mint a kocsitemetkezések dionysikus bronzdíszítményei nemcsak a Balkán, hanem Nyugat-Európa felé is jól adatolt kapcsolatrendszerrel rendelkeznek.⁵ Eközben Barkóczi László kutatásai nyomán jól adatoltak az úgynevezett áldozati jelenetek ábrázolásainak Kis-Ázsia irányába visszakövethető balkáni kapcsolatai.⁶

Különösen érdekes Tóth István gondolatmenete a pannoniai térség szent hegyeiről. Jól tudta, hogy ezek a hegyek, akár feltételezett, akár forrásokban biztosan adatolt kultikus-közösségi központokként szerte a birodalom területén előfordultak. Jól ismerhette a vallásfenomenológiai megközelítésekhez egészen a közelmúltig vonzó német ősrégészek munkáit is, akik a hegyek, mint különleges természeti adottságokkal rendelkező helyszínek szent hely jellegét hangsúlyozták, akár régészeti bizonyítékok hiányában is, különösen, ha azt a helyet a római korban, sőt egészen a (kora) középkorig bármilyen kultikus tisztelet övezte.⁷ Dunántúli feltételezett szent hegyeink (Észtergom, Várhegy, Pannónhalm, Gellért-hegy) mint Pfaffenberghez hasonló, talán kelta eredetű közösségi

---

dott fiával és szellemi örökösével, Szabó Ádámmal. A „projektertermékhez” (*Mithras és misztériumai*) maga Tóth István írta az előszót (László–Nagy–Szabó 2005: 5–10.) Először Szabó Ádám, majd – évekkel később – Csabai Zoltán és Szabó Ernő kérésére 2014 őszén ismerkedtem meg közelebbről Tóth István nagydoktori disszertációjának javított, sajtó alá rendezett, fotókkal ellátott kéziratával, ami lehetővé tette számomra, hogy még mélyebben elmerüljek a pannoniai vallástörténet Tóth István által prezentált világában, amely kulcsfontosságú aspektusokra hívta (hívja) fel a mai Pannonia-kutatás figyelmét.

5 Kiernan 2007: 168; Mráv 2009: 81–86.

6 Barkóczi 1982: 18–49.

7 Ezekhez jó összefoglalás: Meier–Tillesen 2014: 60–69, további irodalommal.

központok azonban egyelőre makacsul őrzik titkukat: szentélykörzet, kultikus központ funkciójuk egyértelmű régészeti alapon nyugvó bizonyítása a későbbi generációk kutatóira marad.

II. FEJEZET: A VARÁZSLATOS BOROSTYÁN: MOBILITÁS, KÖZÖSSÉG, KOMMUNIKÁCIÓS HATÓERŐK

A borostyán és a belőle készült tárgyak varázslatos vonzereje akár a bronzkori, vaskori vagy római kori közösségekben vitán felül áll nemcsak Tóth István, hanem a későbbi kutatás számára is.⁸ Abban is igaza volt, hogy a borostyánkőút, mint bronzkor óta releváns útvonal a Mediterráneum és a Baltikum közötti kommunikáció egyik fő színtere a vallási eszmék, gondolatok, technológiák, kulturális javak terjedése szempontjából.⁹ Az már nem Tóth István hibája, hogy az osztrák kutatás az utóbbi években szkeptikusabban ítéli meg az Augustus idején annektált noricum királyság igényes bronzszobrokkal berendezett késő vaskori magdalensbergi nagy szentélyének kultikus-kulturális központ szerepét, amely a Tóth István által bemutatott noricum vallási-kulturális diffúzió epicentruma Nyugat-Pannonia irányába. Sőt még az önálló késő vaskori noricum királyság létezése is megkérdőjeleződött, legalábbis a Magdalensberg megalapítását megelőző időszakban.¹⁰ Amennyiben – akár az újabb magdalensbergi ásatások ismeretében – még sincs elegendő bizonyíték arra, hogy a görög mitológia, vagy akár a késő vaskori színezetű vallási elképzelések (például Isis-Noreia alakja kapcsán) egyértelműen és kizárólag Noricumból terjedtek a borostyánkőút menti városok irányába, Tóth István modelljét nem feltétlenül cáfoló, inkább csak árnyaló alternatív megoldás is felmerül. A nyugat-pannoniai városok köemlékein, sírkövein felbukkanó mitológiai alakok, jelenetek (az 1. századtól egészen a Severus-korig terjedő keltezéssel)¹¹ ahhoz a hellenisztikus, kora császárkori kulturális koinéhoz is tartoz(hat)nak, amely a (nem csak római polgárok számára fontos) római identitáshoz sok szállal kapcsolódó *paideia*, mint szocializációs közeg¹² terjedését jelzik, mindenekelőtt Italia irányából. Az itáliai eredetű szokást tükröző,

⁸ Bouzek 2009: 132–141, különösen 138.

⁹ Két apró megjegyzés csupán: a borostyán a Kr. u. 1. század elején ritka luxuscikknek számított Itáliában, nagy mennyiségű kereskedelme mindenekelőtt az 1. század második felében érezhető. A borostyánkőúton érkező nyers borostyán legjelentősebb, igényes luxustárgyakat, ékszereket gyártó feldolgozó műhelye Aquileiában működött: Palavestra–Krstić 2006: 68–71. A másik megjegyzés az, hogy a Tóth István által hivatkozott halomsíros temetők messzebb vannak a borostyánkőúttól, és arra sincs bizonyíték, hogy az idetemetkező közösségek aktívan részt vettek volna a borostyánkereskedelemben. Gabler Dénes vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy a centuriáció idején szorultak hátrébb a halomsírokba temetkező közösségek Savaria nyugati-északnyugati *territoriuma* irányába: Gabler 1996: 239–247.

¹⁰ Gassner–Jilek–Ladstätter 2002: 65–69; Strobel 2012: 205–214, további irodalommal.

¹¹ Balla–Buocz–Kádár–Mócsy–Szentléleky 1971: 58–73; Nagy 2012a: 59–60, további irodalommal.

¹² Rüpke 2013: 263.

Észak-Itáliában mindenekelőtt az 1. századra jellemző síroktatók még a 2. század első felében is jelen vannak a balácai mauzóleum külső körítőfalán,¹³ az effajta (korábban retardációnak tekintett) kronológiai csúszások az itáliai analógiákkal rendelkező bronzszobrocskák keltezésében is kimutathatók. A tamási *lararium* szobrai, különösen a pompeji analógiák nyomán Fortunaként is értelmezhető Concordia¹⁴ – Thomas Edit véleményével egyezően – még keltezhető a Flavius-korra.¹⁵ Mindez nem kérdőjelezi meg, legfeljebb csak kronológiai szempontból árnyalja a római etnikai és kulturális identitások nyugat-pannoniai térnyerésének Tóth István által bemutatott folyamatát.

III. FEJEZET: MÍTOSZOK ÉS RÍTUSOK NYOMÁBAN A VASKORTÓL A RÓMAI KORIG

Tóth István vallástörténete harmadik fejezetében különleges időutazásra hívja meg olvasóit: a korai és középső császárkori pannoniai sírköveken, síremlékeken gyakorta előforduló vadászjelenetek, halotti lakoma (illetve áldozati) jelenetek, kocsiutazást, asztrális szimbólumokat ábrázoló jelenetek változatos, egymással időnként kombinálható ikonográfiai programjainak közvetlen előképeit a Kr. e. 7. századi Sopron, várhelyi és várishegyű urnák bekarcolt díszítései közt keresi. Az időben meglehetősen távoli analógiák gondos összehasonlítása azt a célt szolgálja, hogy rekonstruálhatók legyenek a Kárpát-medencében olyan kora vaskori eredetű őslakos vallási és túlvilági elképzelések, amelyek megmaradtak egészen a kora császárkorig, egyfajta ablakot nyitva Pannonia lakóinak az évszázadok történeti és kulturális változásai ellenére is megőrződő szellemi kultúrájára.

Az efféle ablakokat sokkal könnyebb becsukni, mint kinyitni: nem véletlen, hogy a közép-európai kora vaskori ikonográfia kutatói alapvetően inkább kora vaskori (legfeljebb késő bronzkori), időnként a Mediterráneum, Hellász és Itália felé kacsintgató analógiák segítségével próbálják megfejteni a bekarcolt alakok értelmét.¹⁶ Ennek ellenére egy újabb, témába vágó összefoglalás nem zárkózott el attól, hogy a császárkori ábrázolások előzményeit a vaskorban keresse (például a kocsiutazás esetében), de egyúttal markánsan hangsúlyozta a római kori reliefek és a hozzájuk kapcsolódó vallási elképzelések közvetlen észak-itáliai előzményeit is.¹⁷ A kora császárkori sírművészet specifikusan célorientált (a halál gondolatkörének, valamint a megrendelők egyéni igényeinek, asszociá-

¹³ Nagy Levente: Chronologische Probleme des Tumulus von Balácsa. Előadás a Palágyi Sylvia tiszteletére rendezett balácai konferencián 2014 őszén.

¹⁴ de Franciscis é. n. 74.

¹⁵ Thomas 1963: 6–10.

¹⁶ Két példa: Eibner A. 2012: 159–194; Eibner C. 2012: 195–206, mindkét tanulmányban további irodalommal.

¹⁷ Jerem 2007: 126–127.

cióinak is többé-kevésbé teret adó) szimbólumkészlete valóban nehezzé teszi két, ebben az esetben funerális kontextusba helyezhető, hasonló jelenetet bemutató ábrázolás azonos értelmezését. Egyetlen példa csupán: a 2. században népszerű vadászjeleneteket a sírköveken, síremlékeken ma is lehet, mert már az ókorban is lehetett retrospektív (a halott szeretett vadászni), prospektív (az „égi vadászmezőkön” vadászik), vagy akár az újabban egyre elterjedtebb státusorientált (megengedhette magának, hogy vadásszon) értelmezésben szemlélni. Népszerűségüket újabban mégis a vadászat ábrázolásának általános, divatszzerű elterjedésével szokás magyarázni, amely – mindenekelőtt Hadrianus idejétől kezdve – a római művészet számos műfajában (vagy ahogyan mostanában mondani szokás: kommunikációs médiumaiban) egyszere jelentkezett.¹⁸

Ez a példa természetesen nem azt akarja sugallni, hogy a vaskori Kárpát-medence lakói nem szerettek vadászni. Sokkal inkább azt, hogy mennyire nehéz helyzetben van az értelmező, amikor egy-egy szimbólum vagy ábrázolás mögött felsejlő egyéni vagy közösségi motivációkat, vagy akár a motivációk (az adott társadalom normarendszerétől nem teljesen független) teljes láncolatát meg kívánja fejteni, különösen akkor, amikor ezek a motivációk korszakról korszakra változhatnak, más hangsúlyokat nyerhetnek. Egy másik jó példa az értelmezés nehézségeire az üstben megfőzött gyermek alakja köré szövődő orphikus asszociációk kérdése. Az orphikus mítoszok és túlvilági elképzelések kutatása éppen Tóth István halála óta vált a görög vallástörténet egyik zászlóshajójává (módszertani szempontból inkább állatorvosi lovává). Sajnos ma még semmilyen jel nem mutat arra, hogy a titánok által megfőzött gyermek Dionysos mítosza a hozzá kapcsolódó orphikus tanítások teljes (vagy akár csak részleges) spektrumával létezett volna a Kr. e. 6. századot megelőzően,¹⁹ így felhasználható lehetne-e egy Kr. e. 7. századi ábrázolás értelmezésére. Üstszerű edény és egy fejfelé bedobott emberalak látható a gundestrupi ezüstüst E jelű (újabb számozás szerint C 6574. számú) lemezén: ez a korábban sokféleképpen értelmezett jelenet kelta kulturális környezetben az orphikus mítosz helyett talán jobban használható alternatív analógia, annak ellenére, hogy mind készítési helye (valahol Közép-Európában), mind keletkezése a késő vaskoron (újabban inkább a kora császárkoron) belül bizonytalan.²⁰

IV. FEJEZET: SILVANUS ARCAI: KIÚT AZ *INTERPRETATIO ROMANA* CSAPDÁJÁBÓL?

Silvanus a pannoniai istenvilág legrejtélyesebb alakja: itáliai eredetű istenség volt-e, vagy a Kárpát-medencében élő késő vaskori lakosság által tisztelt ismeretlen nevű isten, akit csak a római korban azonosítottak Silvanusszal? Tóth Ist-

¹⁸ Miličević Bradač 2005: 259–268.

¹⁹ West 1983: 143–148; Edmonds 1999: 35–73; Betegh 2004: 340–341, további irodalommal.

²⁰ Nielsen et al. 2005: 52–54.

ván lényeges megállapítása szerint a végletesen egyszerűsítő *interpretatio romana* mögött őslakos istenek sokasága húzódik meg, jó érzékkel mutatta meg az isten többféle aspektusát, arculatát: *Silvanus magnus, domesticus, silvestris, tutor finium, bellator, herbarius, anticessor, mammula*. Talán csak egy lényeges arculat hiányolható a felsorolásból: *Silvanus viator*, az úton lévők védelmezője, illetve az isten – *viator*hoz, csakúgy, mint a rejtélyes *Quadruviae*-hez is egyaránt kapcsolható khtonikus aspektusa, amelyre Tóth Endre hívta fel a figyelmet.²¹ *Silvanus* és *Diana* ma már misztikusnak tűnő, Pannonia egykori lakói számára bizonyosan jobban érthető, Tóth István által is feltételezett kapcsolatához egy újabb adalék *Diana* csákvári barlangszentélyének topográfiai vizsgálata. A 2009-ben Fehér Bence és Szabó Ádám által bejárt barlangban látott felirattörödékek és falra karcolt szimbólumok a két istenalak termékenységgel kapcsolatos aspektusait helyezik előtérbe.²²

V. FEJEZET: EGY JÚNIUSI ÜNNEP FORGATAGA, ÉS MINDAZ, AMIT NEM TUDUNK RÓLA

A magyar római provinciális régészet egyik tagadhatatlanul legjelentősebb felfedezése volt a bölcskei *Iuppiter Teutanus*-oltárok búvárrégészeti feltárása, publikálása és vallástörténeti értékelése, amelyben Tóth István is részt vett.²³ A *civitas eraviscorum* által felállított *aquincumi* oltárokon szereplő rejtélyes ünnep, június 11-e, amelyet a *carnuntumi Pfaffenbergen, Iuppiter Optimus Maximus K(arnuntinus)*-szentélyében²⁴ is megünnepeltek, kutatók hosszú sorát készítette különféle elméletekre, véleménynyilvánításra. Tóth István több ellenérvet sorolt fel a történeti eseményeket, közigazgatási változásokat előtérbe helyező azonosításokkal szemben. Nemcsak az esőcsodához nem kapcsolódhat a nagy nap (már csak kronológiai okokból sem), de nem lehet sem *Savaria capitoliumának* (illetve Pannonia első tartománygyűlésének) alapító dátuma sem: *Savariában* ismereteink szerint nem ünnepezték, és az istent nem *Iuppiter Capitolinusként* tisztelték. Nem lehet a két *pannoniai municipium* alapításának napja sem, mert egyik városban sem a *forumon* ünnepezték *Iuppiter Karnuntinust* és *Teutanust*. Meggyőző volt ezért számára a naptári alapú következtetés: június 11-e a kelta kultúrkörben másutt is ünnepezt nyári napforduló volt, amely csak a mi *Gergely-naptárunkban* esik június 24-ére, 13 nappal későbbre. Értelmezését még Kovács Péter, a Bölcske-kötet aprólékosan szigorú recenzense sem sorolta be a nyilvánvalóan cáfolható ötletek közé, bár a *pfaffenbergi* ünnepet a *szentélykör-*

²¹ Tóth 1980: 93–101.

²² Fehér 2010: 188–206.

²³ Szabó–Tóth 2003.

²⁴ Kovács Péter a Bölcske-kötet recenziójában fel is hívta Tóth István figyelmét arra, hogy IOMK nem feloldhatatlan, a *Karnuntinus* jelző *Ioan Piso* katalógusának 52. számú feliratán teljesen ki van írva. Kovács 2004: 202.

zetet felügyelő canabae szervezetére hivatkozva nem tartja őslakos kelta jellegűnek (miközben magát Teutanus istent ő is kelta eredetűnek tekinti).²⁵

A pannoniai kelta eredetű nevekről írt monográfiájában Wolfgang Meid is jó ötletnek tartotta Tóth István naptári értelmezését azzal a megszorítással, hogy a napév és a Iulius Caesar-féle naptár időtartama közötti különbségek 200 év alatt még csak egy-két napos elcsúszást eredményeznek, nem 13 napot. Az ellentmondást úgy igyekezett áthidalni, hogy egy több napon át tartó ünnepet feltételezett, hivatkozva a coligny naptárra, ahol valóban találhatóak több napig is eltartó kelta ünnepek.²⁶

Iuppiter Teutanus oszlopon álló ábrázolásának kapcsolatrendszere – a Szépvölgyi útról előkerült híres példa alapján – a galliai és germaniai Iuppiter-oszlopok irányába vezet. Tóth István ezt a kapcsolatrendszert részleteiben nem vizsgálta, a későbbi kutatás számára azonban fontossá válhatnak a részletes ikonográfiai vizsgálatok, különösen amióta kiderült, hogy a Pfaffenberg Iuppiter-szobrai galliai–germaniai kapcsolatokkal rendelkező, gigászokat legyőző Iuppiter-szobrokként rekonstruálhatók.²⁷

VI. FEJEZET: AMIKOR RÓMA MÁR NEM KÉTSÉGBEESETT VOLT. RÓMA RETTEGETT

Tóth István vallástörténetének különösen innovatív és elgondolkodtató fejezete a pannoniai provinciák történetének kétségkívül jelentős fordulópontjához, a markomann háborúkhöz kapcsolódó, általában pestisként értelmezett járványt és annak népegyrítkítő, egyszersmind demoralizáló hatását mutatja be: amikor Róma már nem kétségbeesett volt. Róma rettegett. Valóban érthető és logikus lenne a markomann háborúk utáni időszakra keltezhető, forrásokkal, gyógyvizekkel kapcsolatos dedikációkat és fejlesztő beruházásokat a Severus-korban tisztelt istenek gyógyító aspektusaival kapcsolatba hozni. Még akkor is, ha a szentélyek többsége már a markomann háborúk előtt is működött és az Isis–Serapis-dedikációk – főképpen a Ripa Pannonica mentén – jórészt a Severus-korra (gyakran Caracalla idejére), nem kizárólag Marcus Aurelius és Commodus idejére (a járványhoz közvetlenebbül kapcsolódva) keltezhetők.²⁸ Ma már talán túlzott optimizmusnak tűnik Barkóczy László 1984-ben publikált álláspontja is,²⁹ amely szerint a császárkori funerális művészet ikonográfiai repertoárjába, szimbólumkészletébe jól illeszkedő, Intercisában másodlagos (akár harmadlagos) kontextusokban talált mitológiai jeleneteket ábrázoló reliefek egy

²⁵ Kovács 2004: 202–203.

²⁶ Meid 2005: 57–58, 61.

²⁷ Kremer 2005: 329–336.

²⁸ Povdin 2015: 321–322.

²⁹ Barkóczy 1984: 170–194.

gorsiumi emlékmű vagy egyéb létesítmény díszítményei lennének.³⁰ Ettől függetlenül kreatív és innovatív ötlet a mindmáig titokzatos, vitatott értelmezésű táci szentélykörzet gyógyhelyként, gyógyító szentélyként történő értelmezése, amelyben vajmi keveset segítenek a korábban a romterülethez kötött, de mind csupán másodlagos kontextusból ismert feliratok.

Már Tóth István nagydoktori kéziratának lezárása után publikálta Kovács Péter nagydoktori disszertációját, amely az esőcsodára vonatkozó írott és képi források szisztematikus aprólékossággal elvégzett elemzése.³¹ Harnuphis, akinek egy Cassius Dio-forráshely alapján³² Tóth István lényeges szerepet tulajdonít az esőcsoda előidézésében, kétségtelenül feliratos forrással igazolható történelmi személy. Az esőcsoda szövevényes historiográfiai hagyományhalmazában és a háborúk nem kevésbé szövevényes kronológiájában rendet tenni igyekvő Kovács Péter joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy Marcus Aurelius sztoikus világképének megfelelően jelenthette azt a *senatus*nak, hogy az isten (Iuppiter) megmentette a két kutyaszorítóba került legiót. Az isten vagy istenség egyes számban való megnevezése utat nyithatott az istent keresztény istennel azonosító ókeresztény historiográfiai hagyománynak is.³³ Így mind a római, mind az egyiptomi, mind a keresztény szálon futó cselekményalternatívának meglehetett a maga jól felfogott érdekében hirdetett igazsága, amely „igazságok” talán már csak a pozitivistá szemléletmódjával küszködő, mindenáron a valóban megtörtént eseményeket rekonstruálni akaró történészt vagy régészt zavarják.³⁴ Talán hasonló dolog történhetett, mint 315-ben, amikor a római *senatus* Constantinus tiszteletére emeltetett diadalívének feliratán a császár *instinctu divinitatis* győzött három évvel korábban. Ez az istenség az akkor még többségükben nem keresztény senatorok számára Sol Invictussal volt azonos, de a keresztények Krisztust látták benne.³⁵

VII. FEJEZET: ISIS EN OCCIDENT

Ez a címe egy 2004-ben megjelent tanulmánykötetnek, amely Italia és a nyugati provinciák egyiptomi istenekre vonatkozó emlékeit gyűjtötte össze és értékelte.³⁶ Tóth István kéziratának lezárása után már nem tudta figyelembe venni ezt a publikációt, amely csupán a gondos aprólékossággal felsorolt emlékek rövid értékelését nyújtotta, nem vett vele sokat. Az emlékek telefonkönyvszerű felsorolása

³⁰ Nagy 2007: 89–106; Nagy 2012a: 60, további irodalommal.

³¹ Kovács 2005.

³² 71. 8–10.

³³ Kovács 2005: 139–153.

³⁴ Ehhez a kérdéskörhöz módszertani szempontból fontos adalék Sággy 2005: 28–31, további irodalommal.

³⁵ Salzman 2016: 11–45.

³⁶ Bricault 2004. A Duna-vidéki emlékek átfogó értékelése, amely Tóth István korábbi tanulmányaira is gondosan hivatkozik: Budischovsky 2004: 176–184.

helyett Apuleius Isis-könyvének egzotikus rítusai elevenednek meg a *Vallástörténet* lapjain, pannoniai provinciákból előkerült tárgyi emlékek alapján. A titokzatos beavatáson kívül³⁷ szinte minden rítus, minden mozzanat megjelenik egy-egy tárgyon keresztül, bár ezek nem mind Iseumokból származnak, kontextusuk sokszor bizonytalan.

A Sosztarits Ottó által újramezített *Iseum savariense* ásatások 2001-től számos új adatot szolgáltatottak Pannonia talán legimpozánsabb, hihetetlen gazdagságú templomáról, amelyek hol megerősítették, hol árnyalták Tóth István korábbi megállapításait.³⁸ Így a rekonstruált Iseumban folytatódhat, újabb publikációkban folytatódik is az Apuleius Pannonicus-projekt, az Aranyszámár híres leírásainak megelevenítése.³⁹

VIII. FEJEZET: SZÍRIAI JÖVEVÉNYEK, DOLICHENUS PAPJAI A POLITIKAI-KULTURÁLIS PROSPERITÁS SZOLGÁLATÁBAN?

Tóth István korábbi Dolichenus-kutatási eredményeinek jó érzékkel megírt összefoglalása ez a fejezet. A vizsgálódások középpontjában – Hadrianus-kori előzmények után – a markomann háborúk utáni gazdasági felvirágzás felirat-állító főszereplői, katonák, városi tanácsnokok, gazdag *augustalis*ok állnak. Közülük kerültek ki azok a szíriai jövevények, akik a kommagénéi eredetű Iuppiter Dolichenus papjaival együtt a Severus-dinasztia támogatói és egyúttal haszonélvezői voltak. A pannoniai provinciák és városok, például Aquincum gazdasági és társadalmi életében nekik tulajdonított domináns szerepet csupán az utóbbi évek kutatásai árnyalták.⁴⁰ Auctoradatok híján alkalmasint feliratok, valamint a leginkább a Duna–Rajna-vidék provinciáiban, Italiában és Kommagénében adatolt szentélyek gazdag leletanyaga alapján vázolható fel Iuppiter Dolichenus tiszteletének története Hadrianus korától a 3. század közepéig, amelyben Tóth István lényeges szerepet tulajdonít Pannoniának. Egy Héródianus-szöveg hely nyomán⁴¹ a szíreket nem kedvelő Maximinus Thrax császár idején rombolták volna le szisztematikusan Iuppiter Dolichenus szentélyeit a Duna-vidéken 235 után, Tóth Istvánnak ez az ötlete a mai napig jelen van a magyar kutatásban.⁴² A Mauer an der Url auxiliáris táborának déli szomszédságában előkerült híres depot-lelet, egy közeli Dolichenus-szentély teljes inventárjának értelmezése azonban – mivel a forráshely maga nem bizonyítja, hogy kifejezetten szírekre és Dolichenus-szen-

³⁷ Amely még Gwyn Griffiths aprólékos, de alapvetően mégis az egyiptológus és nem az antik vallástörténész szemléletével megírt kommentárjának (különösen: Griffiths 1975: 297–308) és a kenchreai Iseum ásatási eredményeinek ismeretében is alapvetően a beavatottak titka marad.

³⁸ Mráv 2002, 123–156; Tóth 2005: 233–252; Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013: 9–288; Balázs 2014: 95–102.

³⁹ Hódi 2014: 311–320.

⁴⁰ Budai-Balogh 2011: 73–78.

⁴¹ 7.3. 5–6.

⁴² Egy újabb példa: Bartus 2015: 21, 32.

télyekre irányultak volna a Severus-dinasztia bukása után emlegetett szentélyfosztogatások és gyilkosságok – azt a lehetőséget is felvetette, hogy sokkal inkább barbár támadások pusztíthatták el a 3. század középső harmadában a *limes* menti szentélyeket.⁴³ A kérdés eldöntése, a szentélyek pusztulásához köthető leletanyag részletesebb kronológiai elemzése a későbbi kutatás feladata marad.

IX. FEJEZET: A LEGYŐZHETETLEN NAPISTEN TITKAI

A – Tóth István véleményével egyezően – ma már nem perzsa, hanem római eredetűnek tekinthető⁴⁴ Mithras-misztériumok kialakulásának, valamint a 2. század elején adatolt hirtelen terjedésének okai és összefüggései megfejtethetlen misztériumok maradtak a mai Mithras-kutatás számára is. Tóth István vizsgálódásának középpontjában Poetovio, az illyricumi vámkerület központja áll, ahonnan öt mithraeum ismert gazdag leletanyaggal és olyan különleges feliratos emlékekkel, mint a titokzatos Hyacinthus emlékére állított dedikáció, a rejtélyes *elevavit in modum Solis* felirat vagy két daciai legió teljes operatív vezérkarának oltárai, titkos látogatásuk emléke a III. mithraeumban. Elmélete szerint Poetovióban találta volna ki a misztérium kozmológiai, kozmogóniai rendszerét, a mithraikus perszonifikációk gazdag ikonográfiai programjának fő elemeit egy asztrológiában jártas, jelentős vallási műveltséggel rendelkező személy, maga Mithras, az új vallás prófétája. Igaza van abban, hogy okvetlenül egy, az 1. század végén mesterségesen létrehozott komplex vallásról van szó, de az alapító(k) személyazonossága bizonyítékok hiányában mindmáig ismeretlen. A bizonyítás elégtelensége természetesen nem Tóth István hibája, hiszen a nemzetközi kutatásban leginkább elterjedt, nem kevésbé spekulatív kommagénéi–római eredet mellett sem sikerült felvonultatni relevánsabb bizonyítékokat.⁴⁵

Tóth István halála óta több irányba halad a Mithras-kutatás. Továbbra is lehet foglalkozni a szentélyek ábrázolásainak szimbólumrendszerével, a csillag-beszéddel (*star talk*), amelyet ma már egyre inkább a kognitív vallástudomány sokoldalú, de ellentmondásoktól nem mindig mentes módszerével próbálnak dekódolni.⁴⁶ Lehet foglalkozni az önálló csoportidentitással bíró beavatottak és papjaik kapcsolatrendszerével, a szociológiából átvett hálózatelemzés módszereit felhasználva.⁴⁷ Folytatható az egyes városok mithraikus szakrális topográfiájának feltérképezése, különös tekintettel a szentélyek 4. századi sorsára a vizsgált város egyre inkább kereszténnyé váló társadalmában.⁴⁸ Szinte *vates*ként látta

⁴³ Hörig-Schwertheim 1987: 185, további irodalommal.

⁴⁴ Versluys 2013: 248–250, további irodalommal.

⁴⁵ Beck 1998–98: 115–128; László–Nagy–Szabó 2005: 19–122, további irodalommal.

⁴⁶ Beck 2006. Az emlegetett módszerek lehetőségeit és korlátait jól mutatják a 2012. évi *Pantheon* folyóirat 7/1. számának tanulmányai, amelyek mind Roger Beck 2006-ban megjelent monográfiájához kapcsolódnak.

⁴⁷ A módszer lehetőségeit és árnyoldalait jól mutatja Rüpke 2013: 261–277, további irodalommal.

⁴⁸ Módszertani szempontból paradigmaticus: Bjørnebye 2016: 197–212.

Tóth István, hogy Savariában is kell lennie egy mithraeumnak: alig telt el néhány év, Kiss Péter ásatása nyomán elő is bukkant Savaria úgynevezett déli szentélykörzetében, az Iseumtól nem messze északnyugatra egy falfestményekkel díszített épületrészlet, amelyből két mithraikus oltárkö került elő.⁴⁹ A magyar Mithras-kutatás továbbra is fontos feladata lehet Tóth István mithraikus életművének folytatása, természetesen az itt felsorolt irányok eredményeinek és módszereinek figyelembevételével.

A *Pannoniai vallástörténet* egyik leginspirálóbb részfejezete az úgynevezett Duna-vidéki lovasistenek ólomtábláskáinak ikonográfiai alapú elemzése, annak ellenére, hogy csak a legteljesebb ikonográfiai repertoárral rendelkező B típusú táblákkal foglalkozik, amelyeken Sol Invictus ábrázolása is előfordul. Ezekon a 3. század második felére keltezett táblákon jól azonosítható a kozmosz két fővilágítója, a Nap és a Hold, a Dioszkurokra, az (év)kezdetre és végre emlékeztető két lovas, valamint Mars és Venus mint bolygóistenek. Az alsó regiszter közepén a rejtélyes lakomaábrázolást a zodiákus csillagjegyei veszik körül, illetve a nyári égbolt paranatellonjai (zodiákussal együtt felkelő csillagképei) az alsó sorban: a csillagképek teljes sorozata a Kostól a Halakig.

A Quadrata katonai táborának területén talált, Szabó Ádám által 2007-ben publikált ólomtábla elemzése több szempontból is kimutatta, hogy Tóth István jó úton járt, amikor egy általa Sol Invictus Illyricusnak nevezett szoláris istenalak kultuszát sejtette az írott források hiánya miatt közvetlenül nem dekódolható, részben mithraikus ábrázolásokkal rokon ikonográfiai program mögött.⁵⁰ A képmező felső regiszterében Sol Invictus helyett a *Domino* felirat szerepel, a Dominus maga egy helyi eredetű pannoniai szoláris istenség eltitkolt (?) neve lehet:⁵¹ azonosítását Sol Invictusszal elősegíthetik azok az Aurelianus császár idején vert érmek, amelyen a birodalom új államvallásának főistene *Sol Invictus dominus imperii romani* néven szerepel.⁵²

Hol lehetett ennek az Illyricumban népszerű kozmikus istennek a fő szentélye? Tóth István a poetovioi Kastély-hegyen megtalált IV. mithraeumhoz kötött, de sajnos bizonytalan kontextusú nagyméretű relieftöredékre hívta fel a figyelmet, amelyen Sol Invictus pontosan úgy helyezkedik el, mint a B típusú ólomtáblákon, így logikus lehetne a feltételezés: ez az eredetileg 2 méternél is biztosan nagyobb nagy márványrelief lenne Sol Invictus Illyricus eredeti nagy kultuszképe egy IV. mithraeum mellett (?) épült önálló szentélyben, amelynek ikonográfiai programját az ólomtáblák utánozták. Tóth István tudta a legjobban, hogy nemcsak a feliratok, hanem a lényeges ábrázolások is mindig a legfontosabb helyen törtek el. Így talán már sosem fogjuk megtudni, hogy a márványrelief hiányzó részei pontosan megegyeztek-e a tábláskákkal, hacsak elő nem kerül egy újabb töredék...

⁴⁹ Kiss 2014: 27–31.

⁵⁰ Szabó 2007: 95–103.

⁵¹ Szabó 2007: 102.

⁵² Nagy 2012b: 136.

X. FEJEZET: A KÉSŐ RÓMAI PANNONIA: HITVITÁK VAGY KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSOK KERESZTTŰZÉBEN?

Tóth István vallástörténetének utolsó fejezete a pogány és keresztény Pannoniát mutatja be a 4. században, amikor már a legyőzhetetlen napisten is idővel legyőzhetőnek bizonyult. A fejezet első felében vázolt egyháztörténeti folyamatok leírása Nagy Tibor nagy műgonddal megírt, ma is nélkülözhetetlen egyháztörténeti szintézisét követi, amelynek egy-egy megállapítását csak az utóbbi években sikerült a korai kereszténységgel foglalkozó újabb egyháztörténeti kutatásnak módosítani, árnyalni (elsősorban Rajko Bratož,⁵³ Baán István,⁵⁴ Perczel István,⁵⁵ Hudák Krisztina⁵⁶ publikációira gondolva). A pannoniai kereszténység történetének meghatározó fejezetei a legutóbb Kovács Péter által alaposan és teljességre törekvően elemzett szenvedéstörténetek,⁵⁷ amelyek közül Irenaeus passiójából Tóth István is idéz, bár nem a Jacques Dolbeau által gondozott legújabb szövegkiadásból.⁵⁸

A pannoniai keresztényüldözések története jelenlegi ismereteink szerint a 303-as és 304-es évekre szűkíthető (a pontos, napokra lebontható kronológia bizonytalan),⁵⁹ amíg 311-ben Galerius császár, majd 303-ban a (tévesen) milánói ediktumnak nevezett megállapodásban Constantinus és Licinius császárok legális vallássá nem nyilvánítják a kereszténységet. A sirmiumi mártírok, az öreg Quirinus vagy a porfír (nem fekete márvány) Aszklépiosz-szobrot, egy „nyomorult ember” képmását kifraggni nem hajlandó pannoniai kőfaragók története fennmaradt formájukban már a 4. század második felében, illetve a század végén megerősödő pannoniai keresztény közösségek kollektív emlékezetének termékei.⁶⁰

Az újabb kutatások több ponton árnyalták a 20. századi Pannonia-kutatásban kirajzolódó, Tóth István számára is magától értetődőnek látszó képet, például a Mithras-misztériumok és a kereszténység kapcsolatrendszere,⁶¹ egyes mártírok halálának időpontja és emlékhelyeik azonosítása,⁶² a savariai vándorfestők és a pécsi sírkamrák,⁶³ az alsóhetényi vélelmezett püspökség,⁶⁴ vagy akár a nyugat-pannoniai pogány szentélyek lerombolása⁶⁵ kérdésében.

⁵³ Bratož 2011, további irodalommal.

⁵⁴ Baán 2010: 120–129.

⁵⁵ Perczel 2010: 155–175.

⁵⁶ Hudák 2013, további irodalommal.

⁵⁷ Kovács 2011: 38–128.

⁵⁸ Dolbeau 1999: 205–214.

⁵⁹ Nagy 2012b: 23–33.

⁶⁰ Nagy 2012b: 17–21.

⁶¹ Nagy 2012b: 134–136; Nagy 2012c: 77–79.

⁶² Kovács 2011: 126–127; Nagy 2012b: 28–33, 53–55, 79–80.

⁶³ Hudák–Nagy 2009: 57.

⁶⁴ Tóth 2009: 130–136.

⁶⁵ Pillinger 2011: 138, további irodalommal.

Az itt csak röviden felsorolt problémák ellenére a vallástörténet utolsó fejezete példamutatóan igyekszik felvázolni írott források és régészeti emlékek segítségével azt a folyamatot, amelyben a pogány pannoniai provinciák fokozatosan kereszténnyé válnak a század végéig. Mivel Gáspár Dorottya legutóbbi, teljességre törekvő monográfiája óta⁶⁶ számos új lelet, szempont, módszertani kérdés merült fel, joggal várhatta el Tóth István vallástörténetében⁶⁷ egy új *Pannonia sacra* elkészülését. Sajnos már nem érthette meg a dunántúli kereszténység régészeti emlékeit szisztematikusan összegyűjtő és részletesen elemző „Frühes Christentum in Ungarn” nemzetközi projekt első kutatási jelentését, amely éppen a Pécsi Egyetem *Specimina Nova* folyóiratában jelent meg.⁶⁸

Mindent összevetve, a *Pannoniai vallástörténet* olvasmányosan megírt, nemcsak a szakmai közvélemény és az egyetemi hallgatók, hanem a szélesebb, római kor iránt érdeklődő olvasóközönség számára is vonzó olvasmány. Hiába telt el 2004 óta tizenkét év, íródott nagy mennyiségű, új szempontokat érvényesítő szakirodalom,⁶⁹ Tóth István kreatív ötletei, inspiráló gondolatai a Pannonia-kutatásban továbbra is megkerülhetetlenek maradnak.

Nagy Levente

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baán István 2010: Singidunumi Ursacius és Mursai Valens, az arianizmus pannoniai képviselői. In: Bugár M. István – Pesthy Mónika (szerk.): *Studia Patrum. Ókeresztény szerzők, kortárs kérdések: kulturális diverzitás és antropológia. Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság III. és IV. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból.* Budapest, 120–129.
- Balla Lajos – P. Buocz Terézia – Kádár Zoltán – Mócsy András – Szentlélek Tihamér 1971: *Die römischen Steindenkmäler in Savaria.* Budapest.
- Balázs Péter 2014: A savariai Isis szentély központi oltárának régészeti kutatásai. In: Balázs Péter (szerk.): *FiRKák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense.* Szombathely, 95–102.
- Barkóczy László 1982: A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. *Archaeológiai Értesítő* (109.), 18–50.
- Barkóczy László 1984: Az intercisai mitológikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása. *Archaeológiai Értesítő* (111.) 170–194.

⁶⁶ Gáspár 2002.

⁶⁷ Lásd a kötet 777. jegyzetét.

⁶⁸ Nagy 2013: 325–334. A korábban, még 2012-ben elkészült részletesebb jelentés csak 2015-ben jelent meg: Nagy 2015: 19–36.

⁶⁹ E rövid recenzióban (lehet, hogy itt a kitekintés szó jobban illeszkedne) a teljesség igénye nélkül, Tóth István eredeti szempontjaihoz kapcsolódva próbáltam meg kiegészíteni az általa megfestett tablót.

- Bartus Dávid 2015: *Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban.* (Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 8.) Komárom.
- Beck, Roger 1998: The Mysteries of Mithras: A New Account of Their Genesis. *Journal of Roman Studies* (88.) 115–128.
- Beck, Roger L. 2006: *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun.* Oxford.
- Betegh, Gábor 2004: *The Derveni Papyrus. Cosmology, Theology and Interpretation.* Cambridge.
- Bjørnebye, Jonas 2016: Reinterpreting the Cult of Mithras. In: Salzman, Michele Renee – Ságghi, Marianne – Lizzi Testa, Rita (eds): *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century.* Cambridge, 197–212.
- Bouzek, Jan 2009: The Amber tradition and the Baltic-Black Sea amber route. In: *Amber in Archaeology. Proceedings of the Fifth International Conference on Amber in Archaeology, Belgrade 2006.* Belgrade, 132–141.
- Bratož, Rajko 2011: Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600). In: Heinrich-Tamáská, Orsolya (hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* (Castellum Pannonicum Pelsonense 2.) Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westfalen, 211–248.
- Bricault, Laurent (ed.) 2004: *Isis en occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III 16–17 mai 2002.* Leiden-Boston.
- Budai-Balogh Tibor 2011: Iam pridem Syrus in Danuvium defluxit Orontes? Az Aquincum-polgárvárosi szír városnegyed körüli tényekről és tévhitekről. *Ókor* (10.) 3–4. 73–82.
- Budischovsky, Marie-Christie 2004: Témoignages de dévotion isiaque et traces culturelles le long du limes danubien. In: Bricault, Laurant (ed.): *Isis en occident. Actes du IIème Colloque international sur les études isiaques, Lyon III 16-17 mai 2002.* Leiden-Boston, 171–191.
- Dolbeau, François 1999: Le dossier hagiographique d’ Irénée, évêque de Sirmium. *Antiquité Tardive* (7.) 205–214.
- Edmonds, Radcliffe Guest 1999: Tearing Apart the Zagreus Myth: a Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin. *Classical Antiquity* (18.) 35–73.
- Eibner, Alexandrine 2012: Männer in Waffen: Kämpfer oder Tänzer? In: Anreiter, Peter – Bánffy, Eszter – Bartosiewicz, László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of the 70th Birthday.* Budapest, 159–194.
- Eibner, Clemens 2012: Hallstättische Sagen und Mythen. In: Anreiter, Peter – Bánffy, Eszter – Bartosiewicz, László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of the 70th Birthday.* Budapest, 195–206.
- Fehér Bence 2010: Diana’s cave sanctuary in Csákvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* (61.) 185–206.
- Franciscis, Alfonso de é. n.: *The Archaeological Museum of Naples.* Napoli.
- Gabler Dénes 1996: Spätkeltische und römische Siedlungen des 1. nachchristlichen Jahrhunderts im Stadtgebiet von Savaria. *Arheološki Vestnik* (47.) 239–247.

- Gáspár Dorottya 2002: *Christianity in Roman Pannonia. An Evaluation of Early Christian Finds and Sites in Hungary*. (British Archaeological Reports – International Series 1010.) Oxford.
- Gassner, Verena – Jilek, Sonja – Ladstätter, Sabine 2002: *Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich*. Wien.
- Griffiths, J. Gwyn: *Apuleius of Madauros: The Isis-book (Metamorphoses, book XI)*. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain 39.) Leiden.
- Hódi Attila, 2014: Apuleius Savariensis 2. In: Balázs Péter (szerk.): *FirRKák III. Fia-tal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense*. Szombathely, 311–320.
- Hörig, Monika– Schwertheim, Elmar 1987: *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*. (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l' Empire Romain 106) Leiden – New York – København – Köln.
- Hudák Krisztina 2013: *A kereszténység története a Kárpát-medencében 374–456 között*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hudák Krisztina – Nagy Levente 2009: *Megfestett mennysország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben*. (Örökség füzetek 6.) Pécs.
- Jerem Erzsébet 2007: Interdisciplinarity in Celtic religion: the Eravisci. In: Haeussler, Ralph – King, Anthony C. (eds): *Continuity and innovation in religion in the Roman West*, 1. (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 67.) Portsmouth, 117–134.
- Kiernan, Philip 2007: Symbols and Substitutes: Some Observations on Ritual Model Objects from the Roman North-West. In: Haeussler, Ralph – King, Anthony C. (eds): *Continuity and innovation in religion in the Roman West*, 1. (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 67.) Portsmouth, 153–176.
- Kiss Péter 2014: Új adatok Savaria vallási életéhez. In: Balázs Péter (szerk.): *FirRKák III. Fia-tal Római Koros Kutatók III. Konferenciakötete, 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Szombathely, Iseum Savariense*. Szombathely, 27–32.
- Kovács Péter 2004: Bölske. Römische Inschriften und Funde. (Hrsg. Szabó, Ádám – Tóth, Endre. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II. Ungarisches Nationalmuseum.) Budapest 2003. *Antik Tanulmányok* (48.) 195–206.
- Kovács Péter 2005: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. (Specimina Nova Supplementum 5.) Pécs.
- Kovács Péter (szerk.) 2011: *Fontes Pannoniae Antiquae un aetate Tetrarcharum I. (A.D. 285–305). Az ókori Pannonia forrásai az I. tetrarchia korában (Kr. u. 285–305.)*. Budapest.
- Kremer, Gabrielle 2005: Die Giganten vom Pfaffenberg bei Carnuntum. In: Sander, M. – Rendić-Miočević, R. (eds): *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija u Proble-mima Rimskog Provincijalnog Umjetničkog Stvaralaštva Zagreb 5–8. V. 2003*. Zagreb, 329–336.
- László Levente – Nagy Levente – Szabó Ádám (szerk.) 2005: *Mithras és misztériumai I–II*. Budapest.
- Meid, Wolfgang 2005: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest.

- Meier, Thomas – Tillesen, Petra 2014: Archaeological imaginations of religion from the anglo-german perspective. In: Meier, Thomas – Tillesen, Petra (eds): *Archaeological Imaginations of Religion*. (Archaeolingua series minor 31.) Budapest, 11–247.
- Miličević Bradač, Marina 2005: Diana and the Fawn. In: Sanader, Mirjana – Rendić-Miočević, Ante (eds): *Akti VIII. Međunarodnog Kolokvija u Problemima Rimskog Provincijalnog Umjetničkog Stvaralaštva Zagreb 5–8. V. 2003*. Zagreb, 259–268.
- Mráv Zsolt 2002: Die Fassade des Isis-Heiligtums in Savaria. In: Györy Hedvig (szerk.): *Aegyptus et Pannonia 2*. Budapest, 123–156.
- Mráv Zsolt 2009: Utas két világ között. A helyi elit kocsit tartalmazó temetkezései a császárkori Pannoniában. *Ókor* (8.) 3–4, 78–84.
- Nagy Mihály 2007: *Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője*. Budapest.
- Nagy Levente 2012a: Egy intercisai Alkéstis relief és párhuzamai. Halott mitológiai alakok ikonográfiájának problémái a kora császárkori művészetben. In: Bíró Szilvia – Vámos Péter (szerk.): *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete. 2007. október 9–10. Visegrád – 2009. november 20–29. Komárom*. Győr, 57–78.
- Nagy Levente 2012b: *Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában*. (Thesaurus historiae ecclesiasticae in universitate quinqueecclesiensi 1.) Pécs.
- Nagy Levente 2012c: Bemerkungen zum ikonographischen Programm des frühchristlichen Kästchenbeschlags von Császár (Ungarn). *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* (18.) 61–90.
- Nagy Levente 2013: Early Christianity in Hungary: a New Research Project. *Specimina Nova* (21–22.) 325–334.
- Nagy Levente 2015: Die Lage der Erforschung des frühen Christentums in Ungarn im Spiegel eines neuen Projekts. In: Pillinger, Renate (hrsg.): *Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 484 – Archäologische Forschungen 26.) Wien, 19–36.
- Nielsen, Svend – Andersen, Jan Holme – Baker, Joel A. – Christensen, Charlie – Glastrup, Jens – Grootes, Pieter M. – Hüls, Matthias – Jouttijärvi, Arne – Larsen, Erling Benner – Madsen, Helge Brinich – Müller, Katharina – Nadeau, Marie Josée – Röhrs, Stefan – Stiege, Heike – Stos, Zofia Anna – Waight, Tod E. 2005: The Gundestrup Cauldron: New scientific and technical investigation. *Acta Archaeologica* (København) (76.) 2. 1–58.
- Palavestra, Aleksandar – Krstić, Vera 2006: *Magic of Amber*. Belgrade.
- Perczel István 2010: Az istenismeret útjai Keleten és Nyugaton: az eunomiánus vita. In: Bugár M. István – Pesthy Mónika (szerk.): *Studia Patrum. Ókeresztény szerzők, kortárs kérdések: kulturális diverzitás és antropológia. Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság III. és IV. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból*. Budapest, 155–175.
- Pillinger, Renate 2011: Frühes Christentum in Nordwest-Pannonien. In: Humer, Franz – Kremer, Gabrielle (hrsg.): *Götterbilder-Menschenbilder. Religion und Kult in Carnuntum. Ausstellung im Rahmen der Niederösterreichischen Landesausstellung 2011 „Erobern – Entdecken – Erleben im Römerland Carnuntum“ im Archäologischen*

- Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg* 16. April 2011 bis 15. November 2012. Wien, 136–139.
- Povdin, Jan-Louis 2015: Le tropisme isiaque des Séveres: une acmé reconsiderée? In: Bricault, Laurent – Versluys, Miguel John (eds): *Power, Politics and the Cults of Isis. Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*. (Religions in the Graeco-Roman World 180) Leiden–Boston, 300–325.
- Rüpke, Jörg 2013: Individuals and networks. In: Bricault, Laurent – Bonnet, Corinne (eds): *Panthée: Religious transformations in the Graeco-Roman Empire*. (Religions in the Graeco-Roman World 177.) Leiden–Boston, 261–277.
- Sághy Marianne 2005: *Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*. (Catena monográfiák 7.) Budapest.
- Salzman, Michele 2016: Constantine and the Roman Senate: Conflict, Cooperation and Concealed Resistance. In: Salzman, Michele Renee – Sághy, Marianne – Lizzi Testa, Rita (eds): *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*. Cambridge, 11–45.
- Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.) 2013: *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona – kiállítási katalógus*. (Sistrum Serie A No. I.) Szombathely.
- Strobel, Karl 2012: Das norische Königreich der Kelten – Zwischen Fiktionen und Fakten. In: Raimund, Karl – Leskovar, Jutta – Moser, Stefan (hrsg.): *Interpretierte Eisenzeiten. Die erfundenen Kelten – Mythologie eines Begriffes und seine Verwendung in Archäologie, Tourismus und Esoterik. Tagungsbeiträge der 4. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*. Linz, 205–214.
- Szabó Ádám 2007: Dominus. Újabb ún. „Dunai lovasistenek” ólomtábla Pannoniából. *Arrabona* (45.) 1. 95–108.
- Szabó Ádám – Tóth Endre (szerk.) 2003: *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. (Libelli archaeologici 2.) Budapest.
- Thomas Edit 1963: *Római kori háziszentélyleletek Tamásiból*. (A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Tudományos Füzetek 1963/4) Szekszárd.
- Tóth Endre 1980: Silvanus viator. *Alba Regia* (18.) 91–103.
- Tóth Henriett 2005: Megjegyzések a savariai Iseum domborműveinek kérdéséhez. *Savaria* (29.) 233–252.
- Tóth Endre 2009: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásainak eredményei*. (Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, Helytörténeti Sorozat 8.) Dombóvár.
- Török László 2007: Tóth István. 1944. május 15. – 2006. augusztus 10. *Antik Tanulmányok* (51.) 201–204.
- Versluys, Miguel John 2013: Orientalising Roman Gods. In: Bricault, Laurent – Bonnet, Corinne (eds): *Panthée: Religious transformations in the Graeco-Roman Empire*. (Religions in the Graeco-Roman World 177.) Leiden–Boston, 235–259.
- West, Martin Lichtfield 1983: *The Orphic poems*. Oxford.